

مترجم تاریخ سلانیک کیست؟

عمادالدین شیخ الحکمایی*

در منابع مهم عصر ناصری جستجوی زیادی به عمل آمد تا از زندگی و آثار این مترجم آگاهی هرچند اندکی به دست آید. اما متأسفانه هیچ اطلاعی به دست نیامد.

مترجم، در ابتدا و انتهای کتاب دو بار از خود نام برده است. نخست در مقدمه کتاب پس از تمجید از میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک، وزیر دول خارجه، خود را حسن بن علی معرفی می‌کند. اما در صفحه پایانی کتاب خود را «حسن بن علی مترجم» معرفی می‌کند. هرچند در چاپ حاضر، پیش از نسبت مترجم، ویرگول گذاشته شده و روی جلد نیز به نسبت او اشاره نشده است. مترجم اضافه می‌کند که این کتاب را به فرمان ناصرالدین شاه قاجار به فارسی ترجمه کرده است. او از به کار بردن الفاظ رکیک در ترجمه عذر می‌خواهد و برای توجیه این مسئله، به دستور مکتوب ناصرالدین شاه برای ترجمه این متن استناد می‌کند: «اگر همین تاریخ عبارات رکیکه هم داشته باشد بدون تغییر بعینها ترجمه نماید.» کار ترجمه در ۱۵ رمضان ۱۲۸۲ق، یعنی تنها ۱۴ ماه پس از انتشار کتاب در استانبول (رجب ۱۲۸۱ق) به اتمام رسیده است.

عنوان رسمی مترجم، و نیز مخاطب شاه قاجار بودن، حسن بن علی را به یکی از نزدیکان دربار و حتی شخص

کتاب ارجمند تاریخ سلانیک، تألیف مصطفی افندی سلانیک، از مورخان عثمانی سده دهم و یازدهم دربار عثمانی، توسط انتشارات فرهنگی طهوری با ظاهری زیبا و حروفی دلنشین منتشر شده است (تاریخ نشر ۱۳۸۹ش). این کتاب در واقع تاریخ روابط ایران و عثمانی در فاصله سال‌های ۹۷۱ تا ۱۰۰۸ هجری قمری است. کتاب به تصحیح، مقدمه، توضیحات و پیوست‌های دکتر نصرالله صالحی آراسته است. اصل کتاب به زبان ترکی نوشته شده و در سال ۱۲۸۱ق با حروف سربی در استانبول منتشر شده بود. اما در آن چاپ، بخشی از اصل حاوی وقایع سال ۱۰۰۱ تا ۱۰۰۸ به این بهانه که در تاریخ نعیم‌با تفصیل بیشتر آمده است، منتشر نشده بود و به تبع، مترجم نیز این بخش را به فارسی ترجمه نکرده بود. دکتر صالحی بخش منتشر نشده را بر اساس نسخه چاپ حروف لاتین این کتاب توسط دکتر محمد ایشرلی، تلخیص و به فارسی ترجمه کرده است.

غرض این نوشته معرفی و نقد این اثر ارزشمند نیست. بلکه تلاشی برای شناسایی مترجم کتاب است. روی جلد کتاب نام مترجم حسن بن علی و تاریخ ترجمه ۱۲۸۲ق آمده است. مصحح محترم در پاورقی صفحه ۵۵ در باره هویت مترجم آورده است:

* پژوهشگر اسناد و متون کهن - موسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

ناصرالدین شاه تبدیل می‌کند. به دلایلی که در ادامه می‌آید، می‌توان هویت مترجم را به‌خوبی شناسایی کرد. مترجم کتاب، کسی جز اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن حاجی علی نیست. اشاره مترجم و سپاسگزاری او در مقدمه اثر از مؤتمن‌الملک، وزیر دول خارجه، اشاره‌ای است به این که او در این سال تحت نظر وزیر مشغول فعالیت بوده است. این نکته با توجه به موقعیت شغلی حسن بن علی مترجم در این سال نیز تأیید می‌شود: محمدحسن بن حاجب‌الدوله حاجی علی مقدم مراغی در فاصله سال ۱۲۸۰ ق برای مدت سه سال و نیم به عنوان نیابت دوم (دبیری) سفارت ایران در پاریس بود و پس از مراجعت در ۱۲۸۴ به سمت مترجمی مخصوص حضور همایون منصوب شد.^۱ خان ملک ساسانی، ابتدای این منصب را ۱۲۸۲ می‌داند. محمدحسن بن علی در ۱۲۸۸ به صنایع‌الدوله و در ۱۳۰۴ به اعتمادالسلطنه ملقب شد. پس او در ۱۲۸۲ هیچ لقبی نداشته و خود را تنها با نام کوچک و نسبت مترجم معرفی کرده است. هرچند که او در آثار بعدی نیز خود را بارها به همین صورت متواضعانه و با نام کوچک معرفی کرده است.^۲

از سوی دیگر می‌دانیم جزء نخست بسیاری از نام‌های قاجاری نام محمد است و این بخش تیرکاً مورد استفاده قرار می‌گرفت، ولی نام فرد در کاربردهای روزمره و مکتوبات می‌توانست تنها بخش دوم باشد. به عنوان نمونه می‌توان از نام محمدتقی امیر کبیر که به میرزا تقی‌خان امیر کبیر آمده است، اشاره کرد. بنابراین حذف نام محمد در نام کوچک محمدحسن امری غیر معمول نیست. علاوه بر آن که در میان رقم‌های اعتمادالسلطنه در پایان تألیفات و انجامه‌های نسخه‌هایش می‌توان کاربرد حسن بن علی را نیز یافت. این شکل گاه

با نسبت «مترجم» و گاه با نسبت «مراغی» و «مقدم مراغی» همراه است. به عنوان مثال چند نمونه از کاربردهای مختلف نام توسط اعتمادالسلطنه و به‌ویژه شکل مورد نظر را می‌آوریم:

محمدحسن مترجم^۳

محمدحسن بن علی مراغی مقدم^۴

محمدحسن بن حاجب‌الدوله علی مقدم مراغی^۵

محمدحسن بن علی مقدم مراغی، صنایع‌الدوله^۶

خانه‌زاد بی‌مقدار، محمدحسن مترجم^۷

حسن بن علی مراغی المدعو باعتمادالسلطنه^۸

این چاکر خانه‌زاد، اعتماد بن اعتماد، حسن بن علی

المراغی^۹

این ضعیف، حسن بن علی، مترجم مخصوص ...

ناصرالدین شاه قاجار^{۱۰}

در نسخه چاپی مطلع‌الشمس^{۱۱} سه بار از خود نام برده است:

و انا العبد الباغی، حسن بن علی المراغی (ص ۶ دیباچه)

بنده شرمنده باغی طاغی، حسن بن علی بن الحسین

المراغی (ص ۳).

چنین گوید چاکر درگاه جهان‌پناه، محمد المدعو بالحسن

المشتهر بصنایع‌الدوله (ص ۲، جلد ۳)

نکته دیگری که به عنوان یک دلیل جانبی می‌تواند مورد

استناد قرار گیرد، وجه مشترک جنبه‌های نسخه‌شناسی این

کتاب و دیگر آثار اعتمادالسلطنه یعنی مذهب و سلطنتی بودن

نسخه‌هاست.

اما پذیرش این موضوع، پرسش دیگری را نیز مطرح

می‌کند: آیا اعتمادالسلطنه به رغم اقرار به آن که تنها زبان

فرانسه را می‌داند،^{۱۲} بر زبان ترکی هم تسلط داشته است؟

۱. بی‌نام، شرفه شماره ۲۲، سال ۱۳۰۱، صص ۸۶-۸۸؛ خان ملک ساسانی، سیداحمد، سیاستگران دوره قاجار، تهران: طهوری، ۱۳۳۸، ج ۱/ ۱۷۰-۱۷۱.
۲. وزیر تاریخ‌نگار، پیرامون زندگانی، آثار و شیوه تاریخ‌نگاری محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، دکتر یوسف متولی حقیقی، بجنورد: دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۱، ص ۱۸. اطلاعات مربوط به تألیفات و نسخه‌های خطی آثار اعتمادالسلطنه در یادداشت حاضر برگرفته از همین کتاب است.
۳. تحقیق در مذهب علی‌اللهی، نسخه خطی شماره ۹۱۸، کتابخانه ملی ایران، ص
۴. نفع‌اللسان، چاپ سنگی طهران، ۱۲۹۴.
۵. حجة السعادة فی حجة الشهادة، چاپ سنگی طهران، ۱۳۰۴ ق.
۶. تاریخ منتظم ناصری، طهران، دارالمطبعة دولتی، ۱۳۰۰/۱۲۹۸.
۷. تاریخ آستانه عراق، نسخه خطی ۲۷۹ کتابخانه ملی ایران.
۸. سرگذشت خانم انگلیسی در هندوستان، به کوشش محمدرضا افشاری، تهران: شقایق، ۱۳۶۳، ص ۳۴.
۹. غصن مثمر در ترجمه ولتر، نسخه خطی ۱۸۲۶ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جزوه اول، ص ۱.
۱۰. آیینه اسکندری، نسخه خطی ۴۰۷۶ کتابخانه آستان قدس رضوی، ص ۲.
۱۱. مطلع‌الشمس، تهران، چاپ عکسی فرانکلین.
۱۲. آیینه اسکندری، همان، ص ۲۱.

خاندان اعتمادالسلطنه خاندانی مراغی‌اند و طبیعتاً حسن خان نیز زبان ترکی را به‌خوبی می‌دانسته است. از سوی دیگر در میان آثار ترجمه‌ای اعتمادالسلطنه، کتاب دیگری وجود دارد که مشخصاً از زبان ترکی ترجمه شده است. خیرات حسان، در واقع ترجمه اثر ترکی مشاهیرالنساء تألیف محمد ذهبی افندی از ادبای عثمانی است که اعتمادالسلطنه ضمن ترجمه متن، نام و شرح حال زنان و دختران پادشاهان قاجار را به اثر افزوده است. هرچند در میان مترجمان دستگاه صنایع‌الدوله از عارف افندی مترجم فرزند محمد شریف که به اسپناقچی پاشازاده شهرت داشت (مؤلف انقلاب الاسلام بین الخواص و العوام) نام برده شده است و برخی ترجمه این اثر را به او نسبت داده‌اند، اما به نظر نمی‌رسد که در سال ۱۲۸۲، هنوز دارالترجمه صنایع‌الدوله به راه افتاده بوده باشد. علاوه بر آن که مراغی بودن خاندان اعتمادالسلطنه بر ترکی‌دانی او دلیلی موجه است.

مراغی است که بعدها ملقب به صنایع‌الدوله و اعتمادالسلطنه می‌گردد. شناسایی این کتاب به نام او می‌تواند اصلاح چند نکته را در پی داشته باشد:

الف. در فهرست آثار اعتمادالسلطنه نامی از این کتاب نیامده است. اما اکنون ترجمه این کتاب (مورخ ۱۲۸۲ق) را می‌توان به عنوان نخستین کار مترجم به فهرست آثار او اضافه کرد.

ب. ترجمه این کتاب در ۱۲۸۲ق نشان می‌دهد که حسن بن علی در این سال چه در پاریس باشد و چه در ایران به عنوان مترجم مورد توجه شخص ناصرالدین شاه بوده است.

ج. این کتاب بی‌تردید از زبان ترکی به فارسی ترجمه شده است. این موضوع می‌تواند نشان دهد که او زبان ترکی را به‌خوبی می‌دانسته است. بنابراین ترجمه و تکمیل کتاب خیرات حسان نیز که برخی در انتساب بخش ترجمه آن به اعتمادالسلطنه تردید کرده‌اند، می‌تواند توسط خود او انجام شده باشد.

نتیجه‌گیری

مترجم کتاب، بی‌تردید محمدحسن بن حاجی مراد مقدم

دریغ و درد

تقریباً هم‌زمان با انتشار شماره پیشین مجله، عبدالمحمد روح‌بخشان نیز از میان ما رفت.

مرکز پژوهشی میراث مکتوب یاد این نویسنده، مترجم و پژوهشگر پرکار را گرامی می‌دارد و به بازماندگان او عمیقاً تسلیت می‌گوید.

«ع. روح‌بخشان» از ویراستاران پیش‌کسوت مرکز نشر دانشگاهی بود که کتاب‌ها و مقالات بسیاری در موضوعات ایران‌شناسی، ادبیات، تاریخ و هنر در نشریات مختلف تألیف، یا از زبان فرانسه ترجمه کرد.

او سرانجام پس از یک سال بیماری در بامداد دوشنبه ۲۲ اسفند ۱۳۹۰ دار فانی را وداع گفت.